

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 341.322.5

DOI <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2025.2.11>

Ю. В. Абакумова

доктор юридичних наук, доцент,
директор

Інституту економіки та права Класичного приватного університету

О. О. Прасов

доктор юридичних наук, доцент,

суддя Запорізького окружного адміністративного суду

С. М. Алфьоров

доктор юридичних наук, професор,

професор кафедри цивільного, адміністративного та фінансового права
Інституту економіки та права Класичного приватного університету

ЕКОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ: КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ ТА АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Стаття присвячена дослідженню проблем і перспектив законодавчої політики у сфері охорони довкілля в Україні та нагальних проблем юридичної відповідальності за правопорушення проти довкілля за національним законодавством, зокрема в умовах збройного конфлікту.

Проаналізовано стан екологічної безпеки в державі, зокрема проблеми, що виникли через: забруднення Чорного та Азовського морів; підлив греблі Каховської гідроелектростанції російськими військами; пожежами, викликаними військовими діями тощо.

Досліджено національне законодавство, що регулює відповідальність за посягання на екологічну безпеку, зокрема Кримінальний кодекс України, Кодекс України про адміністративні правопорушення, Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» та інше.

Проаналізовано недоліки нормативно-правового регулювання, зокрема фрагментарність екологічного законодавства. Автор звертає увагу на неісність механізмів реалізації вже ухвалених природоохоронних актів, слабкість інституційного контролю, а також декларативний характер багатьох екологічних ініціатив. Особлива увага приділяється проблемам правозастосування в умовах воєнного стану, коли навантаження на довкілля стрімко зростає, а законодавчі інструменти не встигають адаптуватися до нових викликів. У роботі обґрунтовується необхідність комплексного перегляду екологічної політики держави з урахуванням принципів сталого розвитку, міжгалузевої координації та європейської інтеграції.

У статті здійснено комплексний аналіз кримінально-правових та адміністративно-правових норм, які регулюють суспільні відносини у сфері охорони навколишнього природного середовища. Розглянуто специфіку правових механізмів захисту довкілля, зокрема на рівні запобігання та реагування на екологічні правопорушення різного ступеня суспільної небезпечності. Особливу увагу приділено порівняльному вивченню змісту та функцій кримінальної й адміністративної відповідальності, що дозволяє виокремити критерії відмежування адміністративних проступків від кримінальних правопорушень у цій сфері.

Окреслено об'єктивні ознаки складів кримінальних правопорушень та адміністративних проступків, які посягають на екологічну безпеку, зокрема: характер і ступінь заподіяної шкоди, спосіб вчинення діяння, наслідки для довкілля, а також наявність або відсутність суспільно небезпечного наслідку. Зазначено, що низка правових норм має бланкетний характер, а тому їх правильне тлумачення потребує звернення до положень спеціального природоохоронного законодавства. Також обґрунтовано необхідність підвищення ефективності правозастосування в цій сфері через уточнення законодавчих формулювань.

Ключові слова: законодавча політика, охорона довкілля, кримінальна відповідальність, кримінальне правопорушення, адміністративна відповідальність, проступок, екологічна безпека, екологічна політика, кримінальні правопорушення проти довкілля.

Постановка проблеми. Знаходячись у складних економічних та політичних умовах, Україна повинна раціонально і бережно використовувати свої ресурси, зокрема землю, надра, водні та інші природні багатства. Особливо це стає актуальним на даний час у зв'язку з вторгненням російської федерації на територію України, яке спричинило багато безповоротних та руйнівних змін не тільки у сфері суспільного життя, але й у екологічній системі країни. Мова йде про чисельні істотні пошкодження, або ж, навіть, знищення, великої кількості об'єктів критичної інфраструктури, що завдало великих збитків довкіллю.

Правопорушення проти довкілля вчинені росією в Україні набувають особливої уваги та важливості, оскільки вони пов'язані з реальною загрозою життю та здоров'ю людства, тваринному і рослинному світу, та в цілому – середовищу проживання.

Законодавство України й інших держав містить ряд норм, які передбачають відповідальність за протиправні діяння, що пов'язані зі шкідливими наслідками для довкілля. Наявна через війну екологічна ситуація в Україні ще погіршується і у зв'язку з існуванням масштабної екологічної злочинності. Також вчинюються і інші правопорушення проти довкілля, які не тягнуть кримінальної відповідальності, але значно погіршують стан довкілля.

Основне місце в структурі правопорушень проти довкілля займає незаконна порубка дерев, незаконне зайняття рибальством, звіриним чи іншим водним добувним промислом, незаконне полювання і порушення правил охорони надр. Хоча, у сучасній ситуації, можна сказати, що на території нашої держави вчинюється, здебільшого, такий злочин проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку як екоцид. Разом з тим протиправні діяння, які пов'язані з забрудненням природного середовища, а тому представляють надзвичайну небезпеку екосистемам та здоров'ю людей, виявляються

нечасто, якщо вони не носять масштабного характеру. Ще меншу частку становить кількість осіб засуджених за вчинення кримінальних правопорушень в даній сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження наукових джерел з означеної тематики, в різних аспектах, показало, що досить активно й продуктивно її розробкою займаються такі науковці як В. Андрейцев, Г. Балюк, О. Бандурка, Ю. Баулін, В. Бобков, С. Гавриш, В. Голіна, Б. Головкін, В. Грищук, А. Грубінко, О. Гумін, О. Джу́жа, А. Дмитрієв, О. Дудоров, О. Дуфенюк, О. Задорожній, М. Карпенко, О. Колб, Т. Корнякова, Т. Короткий, О. Костенко, М. Медведєва, Л. Місюра, В. Навроцький, Н. Орловська, В. Поліщук, О. Пчеліна, В. Рибачек, А. Савченко, Т. Садова, В. Тацій, С. Харитонов, Н. Юзікова та інші.

Так, наприклад, Н. Орловська присвятила своє дослідження визначенню концептуальних питань кримінальної відповідальності за злочини проти довкілля, пов'язані зі збройним конфліктом в Україні, у міжнародно-правовому вимірі. Науковець докладно проаналізувала концептуальні міжнародно-правові аспекти кримінальної відповідальності за злочини проти довкілля, зокрема і пов'язані зі збройною агресією росії проти України, дослідила міжнародні акти та фахові позиції з цієї проблематики [1].

Однак, слід зазначити, що у сучасних складних економічних умовах зазначена проблематика досліджена не достатньо. Наша держава стикається з новими небезпечними викликами. Війною спричиняється колосальна шкода довкіллю. З цієї причини вважаємо, що окреслена тема дослідження наразі є актуальною та такою, яка має теоретичну і практичну значущість.

Мета статті – дослідити проблем і перспектив законодавчої політики у сфері охорони довкілля в Україні та нагальних проблем юридичної відповідальності за правопорушення проти довкілля за національним законодавством, зокрема в умовах збройного конфлікту.

Виклад основного матеріалу. Через війну українське суспільство сьогодні переживає надзвичайно складний період. Дії окупантів спрямовано не тільки на захоплення територій, повалення державної влади, знищення українців як нації, але й на завдання максимальної шкоди довкіллю. Наслідки воєнних дій для навколишнього середовища та природних ресурсів України є катастрофічними, однак повноцінна оцінка цих втрат наразі ускладнена у зв'язку з тим, що з тимчасово окупованих територій неможливо отримати об'єктивну й повну інформацію про масштаби завданої агресорами шкоди.

Один із найбільш кричущих прикладів спричинення шкоди довкіллю – цілеспрямовані атаки російських військ на портову інфраструктуру Чорного та Азовського морів, а також на судна в зоні якірного стояння. Унаслідок таких дій відбувається забруднення морської води небезпечними речовинами, зокрема нафтопродуктами, які створюють на поверхні води плівку, що, у свою чергу, негативно впливає на складні системи, в яких взаємодіють різні види живих організмів та нежива середовище (вода, пісок, мул) в морських екосистемах, спричиняючи загибель риби, молюсків, птахів та мікроорганізмів. Крім того, нафта має здатність розчиняти інші шкідливі речовини (пестициди), а також важкі метали, які в поєднанні з вуглеводнями накопичуються у приповерхневому шарі води, посилюючи токсичність середовища [2].

Чорне море – це унікальна екосистема, яка значно вирізняється серед інших морів і океанів світу. Однак, його напівзамкнутий характер та велика частка безкисневих глибинних вод роблять цю водойму особливо вразливою до впливу людської діяльності та кліматичних змін. Сучасні військові дії суттєво впливають на стан морських і прибережних природоохоронних територій, спричиняючи забруднення токсичними речовинами, які потрапляють у воду внаслідок затоплення техніки та руйнування інфраструктури. Також відчутно страждають прибережні екосистеми.

Після початку російсько-української війни у 2014 р., чимало природоохоронних територій опинилися в окупації. Частина з них залишилась без належної охорони, зазнала зміни статусу або безпосереднього руйнування внаслідок дій окупаційних сил. Яскравим прикладом є мілітаризація Кримського півострова, де військові навчання часто відбуваються поблизу, а іноді й на території заповідників. Використання боеприпасів, зокрема у морських аква-

торіях, завдає серйозної шкоди тваринному світу та спричиняє забруднення ґрунтів, води й повітря. Особливе занепокоєння викликають випадки нелегального природокористування, як-от видобуток піску окупантами на Бакальській косі – регіональному ландшафтному парку на півночі Криму. Тут окупаційна влада незаконно розробляє кар'єри, щоб забезпечити потреби у будівельних матеріалах для незаконної інфраструктурної діяльності [3].

Після початку повномасштабного вторгнення в лютому 2022 р. вплив війни на Чорне море та його узбережжя значно посилюється. Більшість природоохоронних територій у прибережних регіонах Чорного та Азовського морів наразі страждають як від бойових дій, так і від тривалої окупації. Усі морські заповідники України, включно із сімома прибережними національними природними парками та одним біосферним заповідником, сьогодні перебувають під контролем ворога.

Усі зазначені природоохоронні території та прилеглі морські акваторії були створені з метою збереження унікальних морських і прибережних екосистем, які є характерними для регіону Чорного й Азовського морів. До таких цінних природних оселищ належать луки морських трав, підводні ліси з водоростей, піщані дюни, лагуни, а також різноманіття мікробіоценозів, що формуються на стику суходолу й моря. Ці екосистеми відіграють ключову роль у підтриманні біорізноманіття, збереженні міграційних шляхів птахів, відтворенні рибних ресурсів і функціонуванні природного кліматичного регулятора узбережжя. Проте значна частина цих територій опинилася в зоні активних бойових дій або була окупована, що призвело до прямого антропогенного втручання у природні процеси. Зокрема, такі території, як острів Джарилгач та Кінбурнська коса, зазнали значних пошкоджень унаслідок будівництва фортифікаційних споруд, окопів, пересування важкої військової техніки, що порушує цілісність ґрунтів, ущільнює та знищує рослинний покрив, руйнує місця існування рідкісних видів. Крім того, вибухи боеприпасів і постійні обстріли створюють додатковий екологічний тиск на природне середовище, спричиняючи масштабні пожежі, які виникають як безпосередньо внаслідок бойових дій, так і через необережне поводження з вогнем або мінування територій. Окупація супроводжується знищенням пожежної техніки, що унеможливує своєчасне реагування на займання, а також перешкоджає моніторингу екосистем.

Особливо критичною є ситуація на Кінбурнській косі, яка входить до складу Чорноморського біосферного заповідника та національного природного парку «Білобережжя Святослава». Упродовж лише одного року повномасштабного вторгнення тут було зафіксовано близька ста тридцяти випадок лісових і степових пожеж [3].

Значного негативного впливу на природоохоронні території завдала техногенно-екологічна катастрофа, спричинена підривом греблі Каховської ГЕС російськими військами 6 червня 2023 року. Унаслідок масового затоплення територій було не тільки спричинено смерть багатьом людям та зруйновано величезну кількість житлових приміщень і об'єктів інфраструктури, але й уражено низку об'єктів природно-заповідного фонду, серед яких Нижньодніпровський національний природний парк, створений з метою охорони унікальних природних заплавлених екосистем дельти Дніпра. Велика площа заповідних територій була знищена або суттєво змінена, що призвело до втрати середовищ існування для багатьох видів тварин і рослин, деякі з яких є рідкісними або такими, що перебувають під загрозою зникнення. Катастрофа поставила під сумнів подальше функціонування природних екосистем у регіоні, а також завдала глибокої шкоди біорізноманіттю, екологічній рівновазі та сталому використанню водних ресурсів через обміління Дніпра та Каховського водосховища.

Таким чином, бойові дії, мілітаризація узбережжя та окупація заповідних територій призводять до глибокої екологічної деградації морських і прибережних екосистем, наслідки якої можуть бути необоротними без довготривалого відновлення та комплексної екологічної реабілітації.

Воєнні дії є джерелом пожеж, зокрема і лісових, які виникають стихійно й поширюються безконтрольно, завдаючи величезної шкоди навколишньому середовищу. Такі пожежі спричиняють масштабне знищення рослинності, загибель тварин і руйнування екосистем. Суттєву шкоду спричиняє масове мінування лісосмуги та відкритої місцевості, оскільки небезпека буде зберігатися ще впродовж десятків років. Нерозірвані боєприпаси, що залишаються в лісах, забруднюють атмосферу та ґрунти, становлять постійну загрозу для живих організмів та екосистем в цілому. Вибухи й підвищений рівень шуму, як наголошує Т. Сухоребра, дезорієнтують тварин, змінюють їхню поведінку,

змушують залишати середовище існування або навіть призводять до їх контузій [4, с. 21].

Окрему загрозу становить забруднення ґрунтів нафтопродуктами та паливно-мастильними матеріалами, яке спричинене пересуванням та пошкодженням військової техніки. Унаслідок цього порушується структура ґрунтів, зменшується їхня водопроникність, витісняється кисень, гальмуються біохімічні та мікробіологічні процеси, а як наслідок – погіршується водний і повітряний режими, порушується живлення рослин, що призводить до їхнього в'янення та загибелі [2].

Серед усіх форм людської діяльності саме війна справляє найруйнівніший вплив на довкілля, після якого попереду довгі роки відновлення екосистеми. Бойові дії не тільки безпосередньо знищують природу, але й нищать і ресурси, які могли б бути спрямовані на її збереження [5]. Тому під час війни надзвичайно важливо враховувати як прямі, так і непрямі екологічні наслідки активних бойових дій та можливі шляхи відновлення знищеного.

До прямих екологічних наслідків війни належать вибухи, що спричиняють фізичне руйнування екосистем, зміну ландшафту та загибель живих організмів. Також шумове забруднення унаслідок вибухів і руху техніки порушує природні ритми тварин, дезорієнтує їх, викликає стрес, а в багатьох випадках змушує покинути звичні території. Відбувається неконтрольована міграція тварин. Це, у свою чергу, веде до зниження успішності розмноження, можливої втрати потомства, а подекуди – й до зникнення локальних популяцій. Крім того, пряме влучання снарядів, спалахи пожеж, обгорілі залишки військової техніки й уламки ракет призводять до повного руйнування екосистем на певних ділянках. У процесі вибухів у навколишнє середовище вивільняються небезпечні речовини: важкі метали, токсичні сполуки, залишки вибухових речовин. Горіння неметалевих елементів військової техніки забруднює ґрунти, водойми й атмосферу отруйними викидами [4, с. 22]. Як результат – порушується біохімічна рівновага середовища, а відновлення таких територій може тривати десятиліттями.

Не менш загрозливою є проблема післявоєнного забруднення. Численні залишки військової техніки, нерозірвані боєприпаси, уламки металу та снарядів перетворюють ліси, поля, прибережні зони на небезпечні зони екологічного лиха. Тони металобрухту, розкидані в лісосмугах і полях, не лише шкодять ґрунтам, а й унемож-

ливлюють відновлення природного середовища, не кажучи вже про неможливість нормального ведення сільськогосподарської діяльності.

Окрім очевидних руйнувань, війна породжує низку довготривалих екологічних катастроф, які, хоча і не одразу помітні, але мають глибокий вплив на довкілля. Йдеться про накопичення токсичних речовин, зниження біорізноманіття, порушення природних ланцюгів живлення та деградацію екосистем.

Таким чином, екологічні наслідки війни мають не лише регіональний, а й глобальний характер. Вони становлять загрозу для сталого розвитку, екологічної безпеки та здоров'я як нинішнього, так і майбутніх поколінь. Тож постає нагальна необхідність протистояти правопорушенням проти довкілля, оскільки сучасні екологічні проблеми набули системного масштабу і потребують негайної уваги на національному й міжнародному рівнях.

У ст. 13 Конституції України наголошується, що земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності українського народу. При цьому кожний громадянин має право користуватися цими об'єктами, відповідно до закону, та не повинен використовувати їх на шкоду людині і суспільству. Також, у ст. 14 Основного Закону закріплено положення про те, що земля є основним об'єктом довкілля, який перебуває під особливою охороною держави. Не менш важливим обов'язком держави щодо здійснення охоронної функції права у зв'язку з цим є забезпечення екологічної безпеки й підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – події планетарного масштабу (ст. 16 Конституції України) [6].

Незважаючи на зазначені положення Основного закону України, слід відмітити, що сучасний стан екологічної безпеки в країні є критичним, і не тільки через війну. Така ситуація виникла і у зв'язку з тривалим ігноруванням об'єктивних законів нормального розвитку природно-ресурсного потенціалу держави. Протягом багатьох років у господарському комплексі України відбувались глибокі структурні деформації. Так, наприклад, в радянський період пріоритет надавався розвитку сировинних і екологічно небезпечних галузей промисловості, що значно підвищувало техногенне навантаження на довкілля та ризики для здоров'я населення.

До ключових чинників, які спричинили загрозу екологічній ситуації в державі, належать: використання застарілих виробничих технологій і обладнання; надмірна енерго- та матеріаломісткість промисловості, що у 2–3 рази перевищує показники розвинених країн; висока концентрація промислових об'єктів; наявність великої кількості екологічно небезпечних підприємств; недостатній рівень впровадження природоохоронних систем; низька ефективність наявних природоохоронних об'єктів, а також відсутність належного правового, економічного та інституційного забезпечення розвитку екологічно безпечних технологій [7].

Екологічні виклики в Україні охоплюють усі сфери: від якості повітря, води, ґрунтів і поводження з відходами – до збереження біорізноманіття та боротьби з наслідками радіаційного забруднення, що виникло внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС. І тепер, до вже складного екологічного становища додалися нові виклики, пов'язані з повномасштабною агресією росії проти України. Окупанти вдаються до дій, які мають ознаки воєнних екозлочинів: обстріли нафтобаз, підрив газопроводів, захоплення об'єктів критичної ядерної інфраструктури (Чорнобильська і Запорізька АЕС), підрив Каховської гідроелектростанції. Унаслідок цих дій зазнали руйнувань сільськогосподарські території, загинули тисячі тварин, багато видів опинилися під загрозою вимирання, а поверхневий шар ґрунтів зазнав значного пошкодження. При цьому, незважаючи на певне зростання уваги до екологічних проблем і фінансування відповідних заходів, результати залишаються недостатніми. У багатьох регіонах спостерігається подальше погіршення стану довкілля, що свідчить про неефективність нинішньої екологічної політики. Рациональне використання природних ресурсів, охорона навколишнього середовища та забезпечення екологічної безпеки мають стати ключовими умовами сталого економічного і соціального розвитку України. Тому вдосконалення системи екологічної безпеки має бути серед пріоритетів державної політики. Цей процес має базуватись на комплексному системному підході з урахуванням трансформацій в економіці, суспільстві, державному управлінні, правотворенні та правозастосуванні.

Аналіз прогресії основних показників стану компонентів навколишнього природного середовища засвідчує наявність низки хронічних екологічних проблем, які досі залишаються невирішеними на системному рівні. Серед

ключових екологічних викликів, окрім перелічених, слід виокремити: постійну тенденцію до зростання рівня забруднення атмосферного повітря, насамперед за рахунок викидів від мобільних джерел, зокрема транспортних засобів; зменшення обсягів доступних запасів якісної питної води, що створює загрозу водній безпеці населення; критично низький рівень лісистості, який підриває екологічну стабільність регіонів, спричиняє деградацію середовища існування та втрату біорізноманіття; високий рівень розораності земель, що супроводжується активним розвитком ерозійних процесів і зниженням родючості ґрунтів; недостатні масштаби та темпи рекультивації земель, порушених унаслідок видобутку корисних копалин, що призводить до утворення техногенних ландшафтів; значне забруднення сільськогосподарських угідь; високий ступінь зношеності виробничих потужностей, які функціонують на межі допустимої техногенної безпеки, що підвищує ризики аварій і неконтрольованих викидів; повільне впровадження сучасних методів утилізації виробничих відходів, що зменшує екологічну ефективність промислових процесів; відсутність ефективної системи поводження з побутовими відходами, зокрема – сортування, переробки та розширення або створення нових полігонів твердих побутових відходів; декларативний характер заходів у сфері біобезпеки, які не забезпечують достатнього рівня захисту довкілля та здоров'я населення від негативних антропогенних впливів; недосконалість чинного законодавства в галузі охорони довкілля, що ускладнює реалізацію природоохоронних заходів на практиці тощо [8].

Охорона навколишнього природного середовища в Україні здійснюється відповідно до численних нормативно-правових актів, що складають екологічне та природоресурсне законодавство. Ця правова база є досить об'ємною, структурно складною та охоплює широке коло питань – від загальних принципів екологічної політики до спеціалізованих норм щодо захисту окремих видів природних ресурсів, збереження біорізноманіття, поводження з відходами, екологічної безпеки тощо. Особливого значення це законодавство набуває в умовах розслідування екологічних правопорушень та злочинів, зокрема тих, що мають ознаки системного впливу на довкілля чи містять ознаки воєнних екозлочинів. У таких випадках важливо комплексно враховувати норми різних галузей екологічного права, які регулюють не лише кримінальну відповідаль-

ність, а й адміністративні, цивільні, природоохоронні механізми реагування.

Зокрема, під час розслідування екологічних правопорушень і фіксації завданої шкоди слід орієнтуватися на положення таких ключових нормативно-правових актів України, як: Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» (базовий документ, що визначає загальні правові засади охорони довкілля); Закон України «Про охорону атмосферного повітря»; Закон України «Про охорону земель»; Закон України «Про тваринний світ»; Закон України «Про природно-заповідний фонд України»; Закон України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку»; Закон України «Про поводження з радіоактивними відходами»; Закон України «Про оцінку впливу на довкілля»; Закон України «Про мисливське господарство та полювання»; Закон України «Про рослинний світ»; Закон України «Про Червону книгу України», а також: Кримінальний кодекс України (зокрема, розділ VIII «Кримінальні правопорушення проти довкілля»), Кодекс України про адміністративні правопорушення, Земельний кодекс України, Водний кодекс України, Лісовий кодекс України та інші спеціальні акти, зокрема: Постанова Пленуму Верховного Суду України (ППВСУ) від 10 грудня 2004 р. № 17 «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля»; «Правила охорони поверхневих вод від забруднення зворотними водами» тощо.

Крім того, варто враховувати норми міжнародного екологічного права, до яких Україна приєдналася, зокрема Оргуську конвенцію, Базельську конвенцію, Кіотський протокол, Паризьку кліматичну угоду тощо. Це дозволяє розглядати екологічні злочини не лише в межах національної юрисдикції, а й у ширшому, міжнародному контексті, особливо у випадках воєнних дій та транскордонного забруднення.

Таким чином, правове регулювання охорони довкілля в Україні є багаторівневим і потребує високого рівня правової компетенції, міждисциплінарного підходу та міжвідомчої взаємодії під час розслідування правопорушень проти довкілля. При цьому, у процесі прийняття рішення щодо, наприклад, наявності достатніх підстав для відкриття кримінального провадження, а також під час розслідування кримінальних правопорушень, що посягають на довкілля, важливо враховувати та застосовувати встановлені стандарти якості навколишнього природного середовища.

У ряді підзаконних нормативно-правових актів закріплено нормативи гранично допустимих концентрацій (ГДК) шкідливих речовин в атмосферному повітрі, водних об'єктах і ґрунтах, а також допустимі рівні фізичних впливів, зокрема шуму, вібрації та інших фізичних, хімічних і біологічних факторів, які можуть негативно впливати на стан довкілля. Окрім цього, визначено гранично допустиме навантаження на природне середовище, що використовується в сільському господарстві, рекреаційній діяльності, а також санітарно-захисні нормативи. Так, наприклад, ГДК шкідливих речовин регулюються: Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» (визначаються основні принципи екологічної безпеки, включно з обов'язком дотримання нормативів забруднення довкілля (статті 33–35); Державні санітарні правила і норми (ДСанПіН), що встановлюють конкретні показники ГДК (такі документи затверджуються наказами Міністерства охорони здоров'я України); Постанови Кабінету Міністрів України та накази Міністерства охорони довкілля та природних ресурсів.

Крім екологічних, існують також виробничо-господарські нормативи, спрямовані на обмеження шкідливого впливу конкретного об'єкта господарської діяльності на навколишнє середовище. До таких нормативів належать: гранично допустимі викиди (ГДВ) хімічних та інших шкідливих речовин; норми допустимого рівня фізичних, хімічних і біологічних впливів; технологічні, містобудівельні, рекреаційні та інші стандарти, які регулюють господарську діяльність задля охорони довкілля [9, с. 147-148].

Кримінальна відповідальність за досліджувані правопорушення передбачена Розділом VIII Особливої частини Кримінального кодексу України (КК України) [10] «Кримінальні правопорушення проти довкілля». Даний розділ містить 22 статті (ст. ст. 236 – 254 КК). Це відповідальність за: ст. 236 Порушення правил екологічної безпеки; ст. 237 Невжиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення; ст. 238 Приховування або перекучення відомостей про екологічний стан або захворюваність населення; ст. 239 Забруднення або псування земель; ст. 239-1 Незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель; ст. 239-2 Незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах; ст. 240 Порушення правил охорони або використання надр, незаконне видобування корисних копалин; ст. 240-1 Незаконне видо-

бування, збут, придбання, передача, пересилання, перевезення, переробка бурштину; ст. 241 Забруднення атмосферного повітря; ст. 242 Порушення правил охорони вод; ст. 243 Забруднення моря; ст. 244 Порушення законодавства про континентальний шельф України; ст. 245 Знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу; ст. 246 Незаконна порубка або незаконне перевезення, зберігання, збут лісу; ст. 247 Порушення законодавства про захист рослин; ст. 248 Незаконне полювання; ст. 249 Незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом; ст. 250 Проведення вибухових робіт з порушенням правил охорони рибних запасів; ст. 251 Порушення ветеринарних правил; ст. 252 Умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду; ст. 253 Проектування чи експлуатація споруд без систем захисту довкілля; ст. 254 Безгосподарське використання земель.

Усі кримінальні правопорушення, що посягають на навколишнє природне середовище, умовно можна класифікувати за напрямками екологічної шкоди на кілька основних категорій: 1) правопорушення, що загрожують екологічній безпеці в цілому; 2) правопорушення, пов'язані з порушенням правил землекористування; 3) діяння у сфері порушення охорони та раціонального використання надр; 4) порушення, що стосуються забруднення або шкоди атмосферному повітрю; 5) діяння, пов'язані з незаконним використанням або забрудненням водних ресурсів; 6) правопорушення у сфері незаконного лісокористування або знищення лісових екосистем; 7) діяння, що стосуються порушення правил охорони рослинного та тваринного світу, включно з незаконним полюванням, рибальством або знищенням рідкісних видів.

Більшість із наведених кримінально-правових норм стосуються не лише захисту навколишнього природного середовища, а й посягають на фундаментальні цінності – життя і здоров'я людини, а також добробут суспільства загалом. Кримінальні правопорушення в сфері охорони довкілля є, передусім, порушенням конституційного права громадян на безпечне для життя і здоров'я середовище, гарантованого ст. 50 Конституції України [6]. Крім того, ці правопорушення спрямовані проти встановленого порядку охорони, раціонального використання, відновлення та збереження природних ресурсів, а також системи забезпечення екологічної безпеки. Вони перешкоджають усу-

ненню або запобіганню шкідливому впливу господарської чи іншої діяльності людини на природу, загрожують генетичному фонду флори і фауни, порушують цілісність ландшафтів, унікальних екосистем, а також природних об'єктів, що мають історико-культурне значення. Предметом кримінальних правопорушень проти довкілля можуть виступати: землі, поверхневий шар земель (статті 239, 239-1, 239-2, 254 КК); надра, у тому числі корисні копалини загальнодержавного значення (ст. 240 КК); атмосферне повітря (ст. 241 КК); водні об'єкти (ст. 242 КК); окремі об'єкти рослинного світу (ст. 245 КК); дерева і чагарники (ст. 246 КК); рослини та плоди рослин (ст. 247 КК); дикі звірі та птахи (ст. 248 КК); водні живі ресурси (ст. 249 КК); риби і дикі водні тварини (ст. 250 КК); тварини продукти, сировина і корми тваринного походження (ст. 251 КК). Однак, оскільки більшість статей розділу VIII Особливої частини КК України мають бланкетну структуру диспозицій, для встановлення ознак складу відповідного кримінального правопорушення, зокрема визначення об'єкта посягання, необхідним є звернення до положень спеціального природоохоронного законодавства. Іншими словами, для правильної кваліфікації діяння слід враховувати норми екологічного права, які деталізують зміст охоронюваних відносин та встановлюють правові межі допустимої поведінки в тій чи іншій сфері.

Більшість кримінальних правопорушень у сфері охорони довкілля можуть бути вчинені як у формі активної дії, так і шляхом бездіяльності. Такий підхід законодавця зумовлений насамперед тим, що екологічна шкода нерідко виникає внаслідок невиконання або неналежного дотримання встановлених норм і вимог природоохоронного законодавства. Іншими словами, пасивна поведінка, яка порушує екологічні стандарти чи норми контролю, може мати не менш тяжкі наслідки, ніж умисні дії. Разом із тим, певні злочини проти довкілля мають чітко визначену форму вчинення. Наприклад, незаконне заволодіння землями водного фонду або браконьєрство (незаконне полювання) можливі виключно у формі активних дій. Водночас інші склади передбачають відповідальність лише за бездіяльність, як, наприклад, у випадку умисного неповідомлення про забруднення морського середовища (ч. 3 ст. 243 КК України). З погляду моменту закінчення правопорушення, диспозиції статей розділу VIII Особливої частини КК України мають різну юридичну конструкцію. Це дає підстави виділити

три умовні групи таких кримінальних правопорушень: 1) кримінальні правопорушення з матеріальним складом, які вважаються закінченими лише з моменту настання реальних суспільно небезпечних наслідків, наприклад: загибель людей, масова загибель тварин чи рослин, значне забруднення довкілля (статті 236, 237, ч. 2 ст. 239, ч. 2 ст. 242, ст. 246, 247, 249 тощо); кримінальні правопорушення, завершені на стадії створення загрози для життя, здоров'я людей або довкілля. Тобто, не обов'язково має настати шкода, достатньо встановлення факту створення потенційної небезпеки (ч. 1 ст. 239, 240, 241, 244, 253, ч. 3 ст. 243 КК); 3) кримінальні правопорушення з формально-матеріальним складом – вони вважаються закінченими як при вчиненні (або невчиненні) окремих дій, так і в разі настання вказаних у диспозиції статті (частини статті) суспільно небезпечних наслідків (зокрема, ч. 2 ст. 238, ч. 1, 2 ст. 240 КК, ст. 246, ч. 1 ст. 248 КК).

До суспільно небезпечних наслідків злочинних посягань на довкілля належать, зокрема, загибель людей, захворювання людей, масова загибель об'єктів тваринного і рослинного світу, екологічне забруднення значних територій, інші тяжкі наслідки.

Варто зазначити, що значна частина кримінально-правових норм у сфері охорони довкілля тісно пов'язана з адміністративними. Аналізуючи, наприклад, частину першу статей 239, 241, 242, 243 КК України, що встановлюють відповідальність за забруднення окремих компонентів довкілля, можна зробити висновки, що критерієм відмежування від адміністративних правопорушень є створення реальної небезпеки для здоров'я людей або стану навколишнього середовища. У таких випадках законодавець не вимагає фактичного настання шкідливих наслідків, достатньо вказівки на шкідливий характер дії, яка створює ризик або загрозу. Якщо ж ці ознаки відсутні, тобто відсутній елемент суспільної небезпеки – відповідальність настає в межах адміністративного провадження, відповідно до норм Кодексу України про адміністративні правопорушення (КУпАП).

Кодексом України про адміністративні правопорушення передбачено відповідальність за величезну кількість проступків у різній сфері життєдіяльності людини, зокрема і за протиправні діяння, спрямовані проти довкілля (статті 52 – 92-1) [11].

Цікавим представляється те, що законодавець КУпАП та у КК України передбачає для

деяких з вказаних вище правопорушень різні об'єкти посягання. Так, як зазначалося, ст. 89 КУАП передбачено відповідальність за жорстоке поводження з тваринами. В той же час ст. 299 КК України у Розділі XII «Кримінальні правопорушення проти громадського порядку та моральності» також передбачено кримінальну відповідальність за: «жорстоке поводження з тваринами, що належать до хребетних, у тому числі з безпритульними тваринами, порушення правил транспортування тварин, якщо такі дії призвели до тілесних ушкоджень, каліцтва чи загибелі тварини, нацьковування тварин одна на одну, вчинене з хуліганських чи корисливих мотивів, а також пропаганда, публічні заклики до вчинення дій, що мають ознаки жорстокого поводження з тваринами, поширення матеріалів із закликами до вчинення таких дій» [10]. Фактично суть одна, але об'єкт спрямування правопорушення – різний.

Адміністративне законодавство України охоплює широкий спектр екологічних правопорушень, за які передбачено відповідальність у межах чинного правового поля. Значущість такої відповідальності особливо зросла в умовах воєнного стану, адже екологічні правопорушення вчиняються не лише силами окупаційних військ, а й окремими громадянами України, які або навмисно зловживають ситуацією, переслідуючи власну вигоду, або не усвідомлюють масштабів шкоди, що завдається довкіллю. Одним із типових прикладів подібних правопорушень є неконтрольовані викиди неочищених промислових відходів у водні об'єкти чи атмосферне повітря. Ця проблема особливо актуальна для таких індустріальних регіонів, як Запоріжжя, де зосереджена велика кількість підприємств із підвищеним екологічним ризиком. У таких умовах адміністративна відповідальність має виконувати не лише каральну, а й превентивну функцію, стимулюючи дотримання екологічного законодавства навіть у надзвичайних обставинах.

Висновки. Отже аналіз екологічної ситуації та національного законодавства дає змогу підсумувати щодо існуючих проблем в цій сфері.

В Україні є наявним ряд системних екологічних проблем, які протягом тривалого часу залишаються невирішеними або лише частково врегульованими. Ситуацію значно погіршує факт ведення активних бойових дій на території нашої держави.

Ефективна охорона навколишнього природного середовища, раціональне використання

природних ресурсів та гарантування екологічної безпеки людини є необхідною передумовою сталого соціально-економічного розвитку України. У цьому контексті удосконалення системи екологічної безпеки має стати одним із ключових пріоритетів державної екологічної політики, що повинна формуватись на основі системного аналізу та врахування сучасних викликів.

На загальнодержавному рівні необхідно сформувати та забезпечити ефективну реалізацію екологічної політики, що має бути спрямована на досягнення екологічної рівноваги та гармонійної взаємодії між суспільством і природою. Основними орієнтирами такої політики мають стати раціональне використання, належна охорона і відтворення природно-ресурсного потенціалу, а також створення передумов для збереження навколишнього середовища як базового елемента національної безпеки та благополуччя майбутніх поколінь.

У сучасних умовах пріоритетним завданням державної екологічної політики має стати мінімізація антропогенного тиску на довкілля, що повинна реалізовуватись на основі глибокої модернізації та технічного переоснащення ключових галузей економіки. Такий процес потребує значних інвестиційних ресурсів, що, на жаль, ускладнено через нестабільну економічну ситуацію, наслідки війни та загальний несприятливий інвестиційний клімат в Україні.

У цьому контексті держава має не лише орієнтуватися на капіталомісткі технологічні трансформації, а й впроваджувати системний екологічний підхід, який включає комплекс управлінських, правових, фінансово-економічних та організаційних рішень, реалізованих як на рівні центральної влади, так і безпосередньо на підприємствах. Такий підхід повинен бути спрямований на підвищення екологічної ефективності виробництва, зниження рівня викидів і забруднення, а також на оптимізацію використання природних ресурсів. Крім того, державна екологічна політика має розглядатися не як окрема сфера, а як невід'ємна складова загальної стратегії управління соціально-економічним розвитком країни. Будь-які управлінські рішення мають ґрунтуватися на принципах екологічної відповідальності та сталого розвитку, з урахуванням потенційних екологічних наслідків.

У період воєнного стану державна політика у сфері охорони довкілля набуває особливого значення, адже війна несе катастрофічні наслідки не лише для населення й інфраструктури, а й для навколишнього природного сере-

довища. Знищення екосистем, забруднення ґрунтів, води та повітря через обстріли, вибухи, пошкодження об'єктів промисловості, пожежі та військову діяльність вимагають оперативного реагування та адаптації екологічної політики до умов воєнної загрози. Держава зобов'язана забезпечити моніторинг екологічних порушень, фіксацію збитків, а також розробку механізмів притягнення винних до відповідальності згідно з міжнародним екологічним правом. Окрім того, актуальними стають питання відновлення природного середовища на деокупованих територіях, запобігання екологічним катастрофам, зокрема в районах навколо об'єктів критичної інфраструктури (ГЕС, АЕС, промислові зони), та захисту об'єктів природно-заповідного фонду. Умови війни вимагають нової моделі екологічної політики – не лише захисної, а й превентивної, здатної адаптуватися до загроз і водночас зберегти потенціал для майбутнього відновлення країни.

Список використаної літератури:

1. Орловська Н. А. Концептуальні питання кримінальної відповідальності за злочини проти довкілля, пов'язані зі збройним конфліктом (міжнародно-правовий вимір). *Південноукраїнський правничий часопис*. № 4. 2023. С. 3742.
2. Природа та війна: як військове вторгнення росії впливає на довкілля України. URL: <https://ecoaction.org.ua/pryroda-ta-vijna.html>.
3. Як війна вплинула на Чорне море. URL: <https://www.ukrainer.net/viy-na-chorne-more/>
4. Сухоребра Т. І. Адміністративна відповідальність за правопорушення, пов'язані з палінням листя, сухої трави та інших відходів у період воєнного стану. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. Том 33 (72). № 2. 2022. С. 20–26.
5. Як війна впливає на довкілля і як можна допомогти його відновлювати – розповідає екологія. URL: <https://news.rivne.ua/post2553135>.
6. Конституція України від 28.06.1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996 р. № 30. Ст. 141.
7. Юридична відповідальність за порушення законодавства в галузі охорони атмосферного повітря. URL: https://pidru4niki.com/1857122755741/pravo/yuridichna_vidpovidalnist_porushennya_zakonodavstva_galuzi_ohoroni_atmosfernogo_povitrya#google_vignette
8. На громадян, які спалюють листя, чекає штраф від трьох тисяч гривень – Управління екології та природних ресурсів. URL: https://kyivcity.gov.ua/news/na_gromadyan_yaki_spalyuyut_listya_chekaye_shtraf_vid_trokh_tisyach_griven__upravlinnya_ekologi_ta_prirodnikh_resursiv/.
9. Колб О. Г., Гумін О. М. Про деякі кримінологічно значущі ознаки злочинів проти довкілля. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. Випуск 60. 2020. С. 147–150.
10. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-03. URL:
11. Кодекс України про адміністративні правопорушення. *Відомості Верховної Ради Української РСР (БВР)*. 1984, додаток до № 51, ст.1122. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>

Abakumova Yu. V., Prasov O. O., Alforov S. M. Environmental security of Ukraine: criminal and administrative aspects

The article is devoted to the study of the problems and prospects of legislative policy in the field of environmental protection in Ukraine and the pressing problems of legal liability for environmental offenses under national legislation, in particular in conditions of armed conflict.

The state of environmental security in the country was analyzed, in particular, problems that arose due to: pollution of the Black and Azov Seas; the undermining of the Kakhovka hydroelectric dam by Russian troops; fires caused by military actions, etc.

National legislation regulating liability for violations of environmental security was studied, in particular the Criminal Code of Ukraine, the Code of Ukraine on Administrative Offenses, the Law of Ukraine «On Environmental Protection», etc.

The shortcomings of regulatory and legal regulation are analyzed, in particular the fragmentation of environmental legislation. The author draws attention to the ineffectiveness of the mechanisms for implementing already adopted environmental protection acts, the weakness of institutional control, as well as the declarative nature of many environmental initiatives. Particular attention is paid to the problems of law enforcement in conditions of martial law, when the burden on the environment is rapidly growing, and legislative instruments do not have time to adapt to new challenges. The work substantiates the need for a comprehensive review of the state's environmental policy, taking into account the principles of sustainable development, inter-sectoral coordination and European integration.

The article provides a comprehensive analysis of criminal and administrative legal norms that regulate social relations in the field of environmental protection. The specifics of legal mechanisms for environmental protection are considered, in particular at the level of prevention and response to environmental offenses of varying degrees of public danger. Particular attention is paid to a comparative study of the content and functions of criminal and administrative liability, which allows us to identify the criteria for distinguishing administrative offenses from criminal offenses in this area.

The objective features of the components of criminal offenses and administrative offenses that encroach on environmental safety are outlined, in particular: the nature and degree of damage caused, the method of committing the act, the consequences for the environment, as well as the presence or absence of a socially dangerous consequence. It is noted that a number of legal norms are blanket in nature, and therefore their correct interpretation requires reference to the provisions of special environmental legislation. The need to increase the effectiveness of law enforcement in this area by clarifying legislative wording is also substantiated.

Key words: legislative policy, environmental protection, criminal liability, criminal offense, administrative liability, misdemeanor, environmental safety, environmental policy, criminal offenses against the environment.